

GALICIA NOS SÉCULOS XII-XIII: ASPECTOS XERAIS

José M. Andrade Cernadas

Universidade de Santiago

Cómpre comezar esta achega á situación xeral de Galicia nos séculos XII e XIII facendo unha pequena lembranza da situación das fontes históricas. O primeiro feito relevante é que o número dos documentos se vai multiplicar dun xeito moi notable. Segundo os datos ofrecidos polo *Inventario das fontes documentais da Galicia medieval* (Pallares / Portela 1988a)¹, a documentación dos séculos X e XI non chega, conxuntamente, ao 2,5% do total no conxunto do período medieval. Pero a porcentaxe do século XII vaise case ao 6%, mentres que a do XIII se ergue ata preto dun 20%.

PORCENTAXE POR SÉCULOS DOS DOCUMENTOS GALEGOS MEDIEVAIS

SÉCULO VIII	0,004%
SÉCULO IX	0,19%
SÉCULO X	1,04%
SÉCULO XI	1,23%
SÉCULO XII	5,76%
SÉCULO XIII	19,17%
SÉCULO XIV	22,39%
SÉCULO XV	50,17%

Se tomamos como referencia as coleccións documentais dalgúns mosteiros galegos de antiga fundación podemos ver máis polo miúdo a evolución do número dos documentos.

1. É posible que algúns dos datos deste inventario necesiten unha revisión actual. Téñase en conta que, dende a data da súa publicación ata hoxe, o volume de fontes documentais publicadas aumentou de xeito espectacular. De todos os xeitos, segue a ser a mellor contribución existente para ter unha imaxe xeral das fontes documentais medievais e, por outra banda, as posibles modificacións ou correccións parciais que se lle puidesen facer non parece que alterasen a validez global da realidade exposta.

EVOLUCIÓN DO NÚMERO DE DOCUMENTOS NAS COLECCIÓNIS DOCUMENTAIS DALGÚNS MOSTEIRO FUNDADOS ANTES DO SÉCULO XI

MOSTEIRO	s. VIII	s. IX	s. X	s. XI	s. XII	s. XIII
Antealtares	—	—	3	2	12	5
Samos	1	8	55	126	55	106
Pombeiro	—	—	3	1	10	13
Ferreira de Pantón	—	—	1	3	6	18
S. Clodio	—	—	1	1	9	251
Ramirás	—	—	—	2	4	247
Pinario	—	1	11	7	50	99
Celanova	—	12	220	277	72	23

Pero neste período agroman novas formas de vida monástica que se asentan na realidade galega con gran pulo, o que ten o seu reflexo nunha rápida e cobizosa floración documental. Estoume a referir principalmente aos mosteiros cistercienses que aparecen en Galicia a partir de 1142, ano en que o vello mosteiro familiar de Sobrado é entregado a doce monxes chegados de Claraaval (Pallares 1979, Portela 1981)

NÚMERO DE DOCUMENTOS DE OSEIRA E SOBRADO DENDE A SÚA ANEXIÓN AO CÍSTER

MOSTEIRO	s. XII	s. XIII
Oseira	46 (en 16 anos)	1196
Sobrado	426 (en 58 anos)	611

Outra boa proba da vitalidade documental destes séculos témola no feito de que unha parte importante da documentación antes sinalada aparece transcrita nunha longa e salientable serie de tombos ou cartularios monásticos, elaborados, a maioría deles, ao longo do século XIII. Así, por exemplo, o tomo de Samos foi feito no primeiro cuarto do século (Lucas 1986). Os, polo menos, tres proxectos cartoriais que parecen coexistir no actual tomo de Celanova, escribíronse entre finais do século XII e comezos do XIII (Andrade 1995). Os tombos de Sobrado foron transcritos a mediados do XIII (Loscertales 1976). O fermoso tomo de Toxosoutos rematouse nos anos finais do século (Pérez Rodríguez 2004). Por último, os tombos de Caaveiro (Fernández de Viana / de Pablos Ramírez / González Balasch 1996-1997) e Lourenzá (Rodríguez González / Rey Caíña 1992) foron transcritos tamén no XIII aínda que teñen engadidos posteriores.

Cómpre sinalar tamén que dende os 1220-1230 os mendicantes comezan a asentarse na maioría das vilas galegas (García Oro 2006). Botarán fortes raiceiras nas sociedades urbanas, como é ben sabido, e iso tivo tamén o seu reflexo documental, aínda que, polo momento, non hai un estudo definitivo sobre esta documentación, o que nos impide ofrecer ningún tipo de achegamento cuantitativo.

Para rematar, no tocante á cantidade dos diplomas, temos que facer unha mínima referencia aos documentos das catedrais. Como logo diremos, esta é unha etapa de forte consolidación do poder episcopal e, de xeito especial, do protagonismo dos arcebispos de Compostela. Tomando só como referencia orientadora os tombos A e B do arquivo catedralicio compostelán (Lucas 1998, González Balasch 2004) malia o seu carácter e contido tan distinto, podemos ofrecer as seguintes cifras.

DOCUMENTOS POR SÉCULOS DOS TOMBOS "A" E "B" DO ARQUIVO CATEDRALICIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

	S. IX	S. X	S. XI	S. XII	S. XIII
Tombo A	19	39	23	61	21
Tombo B	1	2	1	84	185
Total	20	41	24	145	206

No campo da produción escrita latina de carácter relixioso, estes séculos ofrecen unha importante serie de textos que enriquecen as pescudas dos medievalistas. A enciclopedia xacobeá que é o *Liber Sancti Iacobi* (Moralejo / Torres / Feo 1951[2004]), e a magna biografía de Xelmírez que é a *Historia Compostelana (HC)* non son os únicos testemuños desta época dourada, malia ser os mellor coñecidos. Convén recordar que, entre outros, o *Cronicón Iriense* (García Álvarez 1963) ou a *Vida e Miragres de San Rosendo* (Díaz y Díaz *et alii* 1990) foron obras tamén redactadas nestas datas. Os textos dos sínodos, que comezan a reunirse con certa periodicidade e regularidade a partir de 1215 (García y García 1981), forman parte deste *corpus* documental.

Sería un atrevemento pola miña parte glosar a riquísima literatura galega medieval de carácter profano que vai agromando nestes séculos. Pero é obvio que estamos a falar dunha fonte que tamén pode e debe ser tratada polos historiadores, xa que nela atopamos informacións sobre aspectos da vida cotiá, das mentalidades e costumes que adoitan quedar agochadas na documentación histórica da que antes falamos. Non quixera rematar esta introdución sen gabar o labor que se está a facer dende o mundo da filoloxía galega, sinaladamente da propia Facultade de Filoloxía, do Instituto da Lingua Galega e dende o Centro Ramón Piñeiro, a prol dun mellor coñecemento e difusión da literatura e das fontes documentais en galego medieval que tanto están a ilustrar os historiadores sociais na nosa andaina investigadora. Por exemplo, un instrumento como o *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega (TMILG)* ofrece un amplo abano de posibilidades para os medievalistas dun gran valor.

Entrando xa de cheo na análise da sociedade galega dos séculos XII e XIII, temos que deternos, en primeiro lugar, nas estruturas fundamentais desa so-

cidade. A paisaxe agrícola e a organización social do espazo acadan neste período o que vai ser a súa configuración secular case ata os nosos días. É certo que, estudando detidamente a rica documentación do século x, podemos ver que, no fundamental, ese proceso está xa practicamente rematado nesas datas, senón antes. Os traballos, entre outros de Portela e Pallares, teñen demostrado que a continuidade é, no tocante á organización social do espazo, o dato máis substantivo (Portela 1995, Pallares / Portela 1997). Os achegamentos máis próximos á arqueoloxía e cun manexo estatístico das fontes conclúen dun xeito moi parello (Sánchez Pardo 2006). Malia isto non é menos certo que é a partir do século xii cando, por exemplo, a parroquia, célula fundamental da organización do espazo e da convivencia social, chega ao fin no seu proceso de conversión histórica (Fariña Jamardo 1996) dende as vellas *parrochiae* do século vi que coñecemos polo Parroquial Suevo e que acaban converténdose nos arciprestados (López Alsina 1988a, 1999a).

No tocante ao espazo, o feito máis sinalado destes séculos foi o que poderíamos chamar a definitiva reconquista das áreas costeiras. Na Alta Idade Media a zona litoral víase como un territorio cheo de problemas e no que, polo que sabemos, sen estar nin moito menos despoboado debemos supoñer que presentaría uns índices demográficos baixos en comparación coa Galicia interior. Unha proba desta escora da poboación galega cara ao interior témola no feito de que a case totalidade dos mosteiros fundados dende o século x están asentados terra dentro, e o mesmo pasa coas cidades. Pero desta volta as costas galegas volven ser visitadas por mariñeiros chegados doutras latitudes, fúndanse, como logo diremos, vilas e cidades xunto ao mar e, por último, a agricultura chega tamén ás nosas ribeiras.

Dende o punto de vista da agricultura, o feito fundamental é a continua ampliación da terra cultivable ata, polo menos, o último terzo do século xiii. O dinamismo do campesiñado, o crecemento demográfico e, máis serodiamente, as presións dos axentes señoriais son algunhas das claves esenciais para comprender este proceso de longa duración pero que acada o seu clímax histórico nos séculos que estamos a estudar. Un dos cultivos máis valorados é o da vide. Fórmanse neste período zonas cunha produción vinícola de certa calidade e alta rendibilidade vel aí o caso do Ribeiro (Deaño Garmallo 2004),— pero tamén se trata dun cultivo que se espalla por todos os territorios de Galicia, aínda por aqueles menos aptos para o seu desenvolvemento. De feito, o viño é o produto máis vendido cara ao exterior polos mareantes galegos (Ferreira Priegue 1988). Outro dos cultivos fundamentais do agro galego medieval era o dos cereais panificables. Neste caso, malia que o trigo é o máis cobizado e o cereal dun maior valor de mercado, comprobamos a existencia dunha gran capacidade de adaptación dos señores e o campesiñado dependente para cultivar aqueles cereais que teñan máis posibili-

dades de ser rendibles en cada tipo de terra. Por iso hai zonas de produción preferente de centeo, outras de cebada, millo miúdo e outros.

Dende o punto de vista da tecnoloxía aplicada á agricultura non atopamos grandes avances. Só se detecta un maior emprego do ferro na confección dos apeiros de labranza, a crecente difusión dos muíños, ben documentados xa dende o século X, e, en casos puntuais, a existencia de arados complexos como os *avessadoyros* que ten Sobrado no século XIII (Pallares 1979).

Verbo das formas da explotación da terra, vaise consolidando un prioritario modelo de explotación indirecta baseado no traballo dun campesiñado non propietario sobre terras de titularidade señorial. A maioría das terras posuídas polos vellos mosteiros e catedrais xa foran tradicionalmente explotadas dun xeito parecido a este. É dicir, a reserva a parte das terras explotadas dun xeito directo polos grandes propietarios— destas institucións non parece que fose moi importante. A chegada dos cistercienses achegou, temporalmente, un novo xeito de entender o traballo agrícola. Os monxes brancos, animados polo espírito ascético de San Bernardo e pola súa lectura rigorosa da *Regula Benedicti*, arrincaron a súa presenza en Galicia traballando eles mesmos as súas terras. Pero esa opción, tal e como demostrou Ermelindo Portela no seu traballo sobre o Císter en Galicia, só durou un século, de tal xeito que cara ao ano 1250 a maioría das terras en mans dos cistercienses eran explotadas polo campesiñado deles dependente (Portela 1981).

O vehículo fundamental desa relación entre os señores, sinaladamente os monásticos e episcopais e o campesiñado foron os contratos de tipo enfiteútico e, de xeito principal, o foro. Tal e como estudou Mª Luz Ríos, o momento decisivo na formación do foro sitúase entre os anos finais do século XII e comezos do XIII (Ríos Rodríguez 1993). Para a citada medievalista hai tres factores explicativos no xurdimento desta fórmula, esencial para a comprensión histórica da realidade galega.

A — conxuntura expansiva desta época, tanto demográfica coma economicamente.

B — feito de que, sobre todo as grandes institucións eclesiásticas, tivesen acumulada unha enorme cantidade de propiedades territoriais, o que propiciou a existencia dunha masa de bens susceptibles de seren postos en explotación indirecta.

C — Por último, as aspiracións dos grupos campesiños, claramente maioritarios na sociedade destas datas, de facer valer a súa forza de traballo e os seus dereitos sobre as terras que explotan (Ríos Rodríguez 1993).

De todos os xeitos convén facer dúas matizacións antes de abandonar as referencias sobre os foros. A primeira é que os foros non tiveron a mesma importancia, nin aparecen nas mesmas datas, en todos os casos que poden

ser estudados. A propia Ríos ten advertido que, por exemplo, na interesante documentación de Caaveiro non hai nin unha soa carta foral no período que vai dende o século XII ao XIV (Ríos Rodríguez 1993). A segunda levaranos polos vieiros da análise da sociedade en si mesma. Refírome a que os foros son moito máis ca unha simple fórmula contractual que vincula un propietario cun traballador. Nos foros inclúese un recoñecemento de vasalaxe do campesiño fronte ao posuidor xurídico da terra. Nos contratos forais atopamos cláusulas extraeconómicas polas que o foreiro comprométese a ser “home de”, sempre obediente e fiel coa institución que lle presta a terra. De tal xeito que os termos *home* e *vasalo* chegan a ser considerados case como sinónimos. Por outra banda, e tal e como estudou Pallares, existe unha estreita relación entre a difusión da fórmula foral e as cartas de couto (Pallares 1978), outra das estratexias feudais máis empregadas na Galicia destes séculos.

Estamos, en consecuencia, ante unha sociedade eminentemente campesiña e na que o groso dos seus integrantes son campesiños dependentes, non plenamente autónomos nin económica nin socialmente. Este é o sector maioritario dos homes que viviron en Galicia ao longo destes séculos. Pero por máis importantes que eles foran, tampouco hai que esquecer que, incluso dentro do campesiñado, podemos atoparnos con outras realidades. Por exemplo, aínda que é imposible establecer calquera tipo de cuantificación e se trata dun grupo que só aparece na maioría da documentación tanxencialmente, hai un sector do campesiñado que son os chamados alodiais, é dicir, o campesiñado que segue sendo dono das súas terras e que, aínda que estea sometido, dalgún xeito, ao marco señorial, é evidentemente máis libre e, nalgúns casos, máis rico ca o campesiñado dependente. Son, por seguir unha afortunada expresión de Ramón Villares, “donos de seu”.

Xunto a eles aínda podemos atopar refugallo da vella escravitude. Na rica colección documental de Celanova (Andrade 1995) consérvase unha xenealoxía dos *pistoribus* que San Rosendo instalou no seu mosteiro nalgún momento impreciso a mediados do século X. Este termo pode ser traducido polo de panadeiros ou reposteiros, aínda que habería que ampliar o seu significado a todos os homes que traballaban nun réxime moi parecido ao da escravitude en distintas funcións domésticas. Unha das cuestións máis salientables deste documento é que se rexistra a descendencia destes *pistoribus* chegando, nalgún caso, ata a oitava xeración. Isto supón que, a mediados do século XII cando menos, pequenos sectores das persoas relacionadas con Celanova tiñan algún tipo de “marca” ou recordo dunha orixe familiar na escravitude (Andrade 1997). Con todo, os nosos indicios apuntan a que os escravos son un grupo claramente minoritario e a piques da súa extinción como tales, se facemos excepción da escravitude de orixe musulmá, da que tamén

temos datos referidos ao mosteiro de Sobrado no século XII (Pallares 1978). Por outra banda, tamén hai que contar co sector do campesiñado ao que cabería integrar dentro da nova servidume que xorde no Occidente nestes séculos. En principio, e malia que considero que este sector do campesiñado require dun estudo máis devagar, trátase dun grupo cunha presenza documental e territorial desigual.

O xurdimento das cidades, termo que pode ser máis axeitado que o de rexurdimento adoito empregado, enriqueceu o panorama da sociedade. Nelas vivían xentes que non tiñan os labores agrícolas como único xeito de vida: son artesáns, comerciantes, traballadores manuais, nobres de medio pelo e membros do clero urbano. Conformaban, polo tanto, unha realidade distinta da que atopamos no mundo rural. Distinta pero non radicalmente diferente, xa que, polo menos nestes séculos, é moito máis o que une os mundos urbano e rural ca o que os separa. Cidade e agro van da man. Os excedentes agrícolas véndense nas cidades; estas dependen para o seu abastecemento do campesiñado, iso sen esquecer que nalgúns cidades hai amplos espazos dedicados á produción agrícola e que todas elas están rodeadas por áreas de viñedos e hortas, tal e como se pode comprobar pola toponimia cidadá. Os labregos tamén necesitaban das cidades. Nelas atopaban uns mercados mellor fornecidos que os pequenos mercadiños ou feiras das súas bisbarras. Ao mesmo tempo, a emigración cara ao mundo urbano era unha das saídas vitais máis empregadas polos campesiños en tempos de dificultade. Hai, por outra parte, outra semellanza vital entre cidade e campo. Nos dous casos estamos ante poboacións sometidas ao mesmo marco dun predominante, pero non exclusivo, poder señorial. Só cambia a identidade do señor. Na maior parte das vilas trátase de arcebispo ou bispos. Nas aldeas constatamos a presenza de señoríos episcopais, pero tamén dos mosteiros ou dalgúns nobres.

De todos os xeitos hai diferenzas entre a sociedade burguesa e campesiña. Unha das principais é a súa distinta capacidade de mobilización. É certo que no mundo campesiño había unhas redes de solidariedade forte, e que non sería correcto historicamente esquecer os movementos e actitudes anti-señoriais mostradas polos labregos ao longo deste período (Pastor 1980), malia que estas accións tenden a ser silenciadas ou agochadas baixo outras identidades pola documentación da época que, como se sabe, foi escrita por e para os grupos dominantes da sociedade. Pero é no mundo da cidade onde esa capacidade de loita e o desexo de limitar o poder dos señores se ve máis nidiamente. Os diferentes estoupidos contra o poder arcebispal na cidade de Santiago, sinaladamente os acaecidos nos tempos de Xelmírez, concretamente nos anos 1116 e 1136, respectivamente, que foron rexistrados con tanta plasticidade como xenreira pola *Historia Compostelana*, son uns

dos exemplos mellor coñecidos (Pallares / Portela 1988b, 2000). Máis serodidamente, xa na segunda metade do século XIII, suceden movementos parecidos na cidade de Ourense, onde unha parte substancial dos seus habitantes pulan por abandonar o sometemento ao señorío episcopal para se acolleren ao marco do reguengo nos intensos tempos do Rei Sabio (Durany 1996).

¿E qué dicir da nobreza? Ao longo dos séculos que estamos a estudar advírtese que a vella aristocracia está a piques de desaparecer. Aqueles grupos, xentes poderosas de feito, e non tanto de dereito, eran posuidores dunha gran fortuna patrimonial e dun gran poder político. Pero eran incapaces de consolidar esa posición de privilexio dun xeito permanente, por mor, basicamente, do sistema de herdanza vixente. Tratábase de familias cunha estrutura horizontal e que carecían dun *cognomen* que os identificara e aglutinara (Pallares / Portela 1989). Pénsese, por exemplo, que falamos da “familia de san Rosendo” porque somos incapaces de designala doutro xeito (Sáez Sánchez 1948, Pallares 1998).

Cara a mediados do século XIII podemos albiscar unha nova realidade social no seo dos máis poderosos. Xa non falaremos de aristocracia, termo que remite a unha situación de feito, e empregaremos o concepto de nobreza que nos pon en relación cunha situación de dereito. Imos ver o xurdimento dunha nobreza que, en primeiro lugar, transmite a súa condición xurídica de xeración en xeración. Un parentesco articulado segundo un modelo agnaticio, e no que os eixes principais son o modelo patrilineal e a idea de liñaxe, que ten as súa plasmación no apelido e no escudo de armas. Máis serodidamente, en Galicia, non antes de arrincar o século XIV, adóptase o morgado.

Pero todo este proceso de conversión dende a vella aristocracia cara á nova nobreza foi lento. Pallares e Portela teñen estudado o caso dos Traba dos séculos XII e XIII (Pallares / Portela 1993), dos que tamén López Sangil fixo un traballo (López Sangil 1996). Os Traba son, de feito, un dos grupos nobiliarios máis representativos e mellor coñecidos da Galicia deste século. A súa análise permítenos comprobar como moitos dos cambios antes sinalados aínda non deran rematado. Por exemplo, nestas datas non se consolidara o apelido, por máis que hoxe en día identifiquemos os integrantes dese grupo polo seu patronímico. O *cognomen* dos seus integrantes segue a componse a partir do nome paterno. Tampouco existe aínda o escudo de armas. No sepulcro de Fernando Pérez de Traba, feito na segunda metade deste século, non había máis escudo ca unha sinxela cruz que proclamaba a súa condición de cabaleiro cruzado.

No canto da transmisión hereditaria tampouco vemos grandes cambios fronte ao característico das épocas anteriores. Non vemos por ningures nin a idea de primoxenitura, nin a transmisión indivisa dunha parte salientable do patrimonio familiar cara a un descendente concreto.

Con todo, tamén podemos comprobar algunhas novidades, en especial aquelas que están en relación cunha máis estreita e distinta relación destes grupos coa monarquía. Pedro Froilaz fora criado e educado na corte de Afonso VI. Posteriormente, o Traba encargaríase da crianza e formación, neste caso na súa propia casa, do neno Afonso Raimúndez, o futuro Afonso VII. O seu fillo, Fernando Pérez, faría o propio con quen andando o tempo reinaría en León como Fernando II. Esta nova relación entre a nobreza e a monarquía baséase nun marco vasalático que non existía coa vella aristocracia. A nova nobreza depende en gran medida da proximidade aos reis, e das funcións, que dun xeito case funcional, estes lles poidan encomendar.

Por outra banda, e como ocorre en todo o Occidente, estase a producir unha paulatina identificación entre nobreza e cabalería ou, máis xenericamente, con todas as funcións militares. Non é por iso estraño que, por debaixo dos grandes nobres, aparezan xentes que deben a súa consideración nobiliaria ao simple emprego das armas, tal e como sucede cos chamados infanzóns e os escudeiros que tamén contribúen á culminación dunha realidade social máis rica e complexa.

Outro dos procesos máis salientables desta época é a definitiva consolidación da ordenación espacial e interna da igrexa diocesana, así como a homologación do monacato, ou mellor dito, a finalización das vellas influencias do modelo monástico herdado da época sueva e visigótica. Con respecto ao primeiro proceso cabe sinalar o feito da definitiva consolidación do poder e autoridade dos bispos, que, a partir de principios do século XII, animados pola vaga autoritaria da reforma gregoriana, van ser quen de se impoñer como máxima referencia nas súas dioceses. Estas ven fixados os seus respectivos territorios, non sen tensións entre elas. Como exemplo pódense lembrar as liortas entre Mondoñedo e Santiago polo control dos territorios de Trasancos e Bezoucos (López Alsina 1988a, Andrade 2002a). Queda tamén fixada a identidade e definitiva localización dos diferentes episcopados galegos. A sé de Iria, por exemplo, foi trasladada a Compostela no ano 1095 (López Alsina 1999b). O mesmo sucede coa sé mindoniense. O seu bispo deixa de residir en San Martiño de Mondoñedo entre os anos 1112 e 1117 para se instalar en Vilamaior do val de Brea, aos pés da serra do Xistral, é dicir, no actual Mondoñedo (Andrade 2002a).

No seo interno culmínase a organización dos cadros diocesanos. Por debaixo do bispo atopámonos cos arcediagos, arciprestes e párrocos, cada un deles con distintas responsabilidades territoriais, sempre baixo o control e dirección do bispo (López Alsina 1988a, 1999a). Os propios cabidos catedralicios, ata entón non ben definidos nin estruturados, establecen unha organización interna, unha relación cos bispos e un estado patrimonial e de rendas que vai ser o definitivo durante varios séculos (Pérez Rodríguez 1996, Mosquera Agrelo 1999).

Dende un punto de vista cualitativo, o feito máis sinalado no tocante á igrexa galega foi, sen xénero de dúbida, a promoción da sé de Santiago de Compostela ao rango de arcebispado, en 1104, e de sé metropolitana, entre 1120 e 1124. Ambos os feitos tiveron lugar no período sobranceiro de Diego Xelmírez, grazas á hábil política e á prodigalidade monetaria levada a cabo por este singular persoeiro, capaz de ter boas relacións, de xeito simultáneo, coa monarquía leonesa, co Papado e coa poderosa orde monástica de Cluny (Fletcher 1992, López Alsina 1999b, Pallares / Portela 2003).

A provincia eclesiástica de Compostela, amais do territorio da propia sé xacobeá, tiña a súa área de influencia fóra do territorio de Galicia. As dioceses dela dependentes eran aquelas que tiñan unha historia anterior, ou ben as que foran recentemente fundadas no espazo da vella sé metropolitana de Mérida, que só deixaría de pertencer aos musulmáns no ano 1230. No século XIII eran once os bispados que estaban baixo a autoridade do prelado compostelán. Eran as seguintes:

DIOCESES PERTENCENTES Á PROVINCIA ECLESIASTICA DE COMPOSTELA NOS SÉCULOS XII-XIII

REINO DE LEÓN	REINO DE PORTUGAL
Salamanca	Lisboa
Ávila	Évora
Ciudad Rodrigo	Lamego
Plasencia	Idanha
Zamora	
Coria	
Badaxoz	

Curiosamente, as outras sés galegas seguiron vinculadas á autoridade do arcebispo de Braga, de tal xeito que estas dependían dunha autoridade relixiosa pertencente a outro reino, mentres que varias das sés do recentemente nado reino luso debían obediencia á autoridade do metropolitano compostelán. Esta situación será constante ao longo de todo o período estudado, e só rematará xa avanzado o século XIV cando todas as dioceses galegas pasarán a depender da sé de Santiago.

Á marxe da cuestión da autoridade relixiosa, estes séculos son o que poderíamos chamar a principal idade de ouro da igrexa de Compostela, posiblemente ao longo de toda a súa historia. O arcebispo, tal e como acaba de estudar Marta González, era unha importantísima instancia de poder (González Vázquez 1996). Ninguén acadaba, na Galicia desta época, un poder semellante sobre terras e homes (Pallares 1992). A isto temos que engadir unha singular riqueza económica derivada da xestión do seu extenso patrimonio territorial e, por suposto, das rendas e ingresos obtidos dunha apa-

rentemente multitudinaria peregrinación xacobeá que está, tamén, nun dos seus puntos culminantes na historia, o que converte a Santiago e a Galicia nunha referencia ben coñecida en todo o Occidente cristián.

Os mosteiros sufriron cambios notables dende finais do século XI (Andrade 1997, 2005). Os mosteiros de máis antiga fundación, como Samos ou San Pedro de Rocas, e a longa serie de fundacións aristocráticas do século X, como Celanova ou Lourenzá, foron integrándose, non sen atrancos e resistencias baixo a norma unificadora da regra de san Bieito (Andrade 1997, 2000). A implantación deste modelo monástico, xa hexemónico na maior parte de Europa e da propia Península Ibérica dende principios do século XI (Linage Conde 1973), supuxo, entre outras cousas, a fin do monacato dúplice, de fondo arraigamento na tradición galega (Freire Camaniel 1998), e mais o remate da estreita dependencia que moitos cenobios tiveran cos grupos aristocráticos máis sobranceiros. Pero o cambio de panorama no eido monástico afectou tamén á vinculación que os mosteiros tiñan cos bispos das dioceses nas que estaban situados. Nos séculos anteriores, cuns bispos febles, os mosteiros amparados polo seu poder económico e social e polos privilexios de todo tipo que foran acumulando cos anos, podemos dicir que viviron de costas á autoridade dos bispos. Iso rematou, tamén en medio de dificultades e liortas máis ou menos sonoras, a partir do comezo do século XII. A chegada do Císter, en 1142, pode marcar o remate desta época de convulsións no mundo dos mosteiros. Pero xunto cos monxes brancos foron chegando a Galicia outras novas formas de entender a vida monástica, como os cóengos regulares de santo Agostiño, asentados nalgúns vellos mosteiros como Caa-veiro e outros de nova fundación, e, xa no campo conventual e no XIII, o impacto formidable que causaron os mendicantes, dos que xa falamos un chisco previamente.

Como dicíamos antes, os mendicantes están claramente vinculados á vida das cidades. É o intre de falar da vida urbana na Galicia dos séculos centrais da Idade Media (López Carreira 1999). Pero antes diso convén facer un breve recordatorio da situación previa. A vella *Gallaecia*, cando menos na parte da Galicia actual, non coñecera un proceso de urbanización semellante ao que acontecera no resto da *Hispania* romana. A única cidade de certa entidade fora Lugo, cabeceira dun dos *conventus* en que estaba dividida a provincia. O resto dos núcleos de aspecto urbano, como Ourense ou Iria, eran entidades de moi pouca importancia. A situación das cidades no mal chamado período xermánico non cambiou; se acaso aínda houbo un certo retroceso na importancia das cidades fronte ao que era característico da época clásica.

Así pois, e coa excepción da cidade de Santiago, nacida como tal con certa celeridade a partir dos anos 820-830 (López Alsina 1988a), pódese dicir

que o panorama das cidades a finais do século XI non distaba moito da realidade que acabo de comentar en épocas anteriores. Parece claro que, precisamente, un dos feitos considerables para comprender o impulso dunha vida urbana máis forte foron as peregrinacións cara a Santiago de Compostela, principalmente pola súa ruta senlleira que é o chamado Camiño Francés. Velaí o caso da propia cidade de Lugo, que, aínda que non estaba no camiño principal, si era fito nunha das rutas secundarias que levaban cara a Compostela. A urbe lucense recibe de Afonso VI, o mesmo monarca que detivo e encarcerou de por vida o seu rexio irmán don García, rei de Galicia, e aseme, grande impulsor das peregrinacións a Santiago, un primeiro foro no ano 1088. Trinta anos despois, Lugo conta xa cun hospital para acoller os peregrinos xacobeos, e dende mediados deste século mostra unha vitalidade económica e social relevante reflectida na revolta burguesa iniciada no ano 1155 e que non vai amainar ata pasados uns cinco anos (Portela / García Oro 1997, Mosquera Agrelo 2002).

Aínda que menos relevante que Lugo, o caso de Portomarín é un dos mellores exemplos que podemos expoñer da influencia urbanizadora do Camiño (López Alsina 1993). Malia que o lugar de Portomarín está documentado dende, polo menos, o século X, xa que nel había un ou varios mosteiros, o burgo como tal xurdiu da necesidade de construír unha ponte que facilitara o paso dos peregrinos que tiñan que atravesar o río Miño neste lugar. O construtor, coñecido como Pedro Peregrino, fixo esta obra xunto cun hospital a principios do XII. Rapidamente se consolidou un pequeno pero vital núcleo urbano, tal e como podemos comprobar pola lectura da chamada guía do peregrino do *Liber Sancti Iacobi*, que se viu máis fornecido pola temperá chegada das ordes militares, concretamente a de San Xoán de Xerusalén, que tiña radicada aquí unha das súas encomendas (García Tato 2004).

Xa no século XIII, no reinado do rei leonés Afonso IX, o proceso continúa con novas fundacións no Camiño, como as de Sarria, Triacastela ou Melide. Non convén deixarse levar pola imaxe que destas vilas podemos ter hoxe en día. Polo que sabemos, na época da que falamos tratábase de burgos cunha vitalidade e pulo moito maior do que tiveron ata hai ben pouco.

Pero non é o Camiño, malia a súa obvia importancia, o principal axente urbanizador na Galicia destas datas. A propia dinámica económica e demográfica expansiva provocada polo feudalismo dános a clave principal deste cambio. Vaga dinámica que atopou na monarquía, primeiro a leonesa e logo a de Castela, o seu principal vieiro na fundación de cidades. Como antes sinalabamos, moitas destas fundacións reais se fan en territorios costeiros. Parece claro o desexo real de aproveitar a revitalización das costas, ben perceptible dende a segunda metade do século XI. Pero, ademais, parece observarse unha estratexia paralela por controlar a gran presenza da Mitra

de Compostela en boa parte dos espazos litorais de Galicia. Neste dobre sentido poden entenderse as primeiras iniciativas que foron desenvolvidas por Fernando II. Trátase das fundacións, ou repoboacións, de Noia en 1168 (López Alsina 1987) e Pontevedra no ano seguinte (Armas 1992), aínda que o mesmo rei funda algunha vila noutros espazos costeiros, como ocorre coa fundación de Ribadeo, no ano 1182, na área de influencia do bispo de Mondoñedo (López Alsina 1976) .

Afonso IX afonda nesta mesma estratexia aínda que ampliando o raio de acción. As fundacións de Baiona en 1201 (Portela 1973) e da Coruña en 1208 (Barral 1998, Sánchez Chouza 2006) cobren case a totalidade da fachada atlántica con cidades.

Aínda haberá unha terceira onda urbanizadora, neste caso protagonizada por Afonso X, do que logo falaremos dende o punto de vista político. Os proxectos do Rei Sabio, a diferenza do que ocorreu coa maioría das anteriores fundacións, foron meros ensaios que non puideron callar como auténticas cidades nin tan sequera vilas. A mera enumeración das pobras promovidas polo autor das Cantigas pode servir para corroborar este fracaso: Outeiro de Rei, Pobra de Adai, Pobra de San Xiao e Pobra de Valonga. Só Monterrei, nada cara ao ano 1274, acadou entidade de burgo e chegou ter unha relativa importancia tempo despois.

Galicia, malia todas estas fundacións de cidades e vilas, mantivo o seu carácter de sociedade eminentemente rural e campesiña. Pero é obvio que estes procesos contribuíron a xerar novas realidades. Trátase dun cambio de tanta importancia que moitos medievalistas pensan que, máis que falar dun renacemento das cidades, sería máis conveniente referirse ao nacemento da vida urbana en Galicia.

* * *

E para rematar, é obrigado facer un breve percorrido pola situación política de Galicia nestes séculos. Penso que hai catro momentos ou procesos de singular importancia neste capítulo.

1. O frustrado proxecto de consolidar un reino independente que viña a coincidir, territorialmente, co marco xeográfico da vella *Gallaecia*.
2. A situación de Galicia nos reinados de dona Urraca e Afonso VII. A independencia de Portugal.
3. O protagonismo de Galicia cando se produce a división entre León e Castela entre os anos 1157 e ata 1230.
4. Por fin, a perda de peso da nobreza galega e a marxinalidade territorial do país dende 1230 coa definitiva reunificación de León e Castela.

1. Fernando I, dous anos antes de morrer, decidiu dividir os seus territorios entre os seus fillos homes. O menor deles, don García, recibira un reino conformado por Galicia e o Portugal duriense. Estamos, con algunhas matizacións, ante a pervivencia do vello marco conceptual da *Gallaecia* romana. O reinado deste monarca dilatouse entre os anos 1065 e 1070. Non hai tempo, nin é o lugar, para falar deste interesante reinado e da figura singular de don García. Un persoeiro, ata vai pouco, mal coñecido e moitos veces ignorado ou, sinxelamente, minusvalorado e aínda ridiculizado (Andrade 1998). Afortunadamente, a recente monografía de Ermelindo Portela enche un baleiro que é incompreensible que existira ata o de agora (Portela 2001).

A principal consecuencia do encarceramento de don García polo seu rexo irmán Afonso VI foi a integración do reino de don García no *Imperium* do seu irmán. Isto supuxo a fin dun proxecto político, o dun reino de Galicia independente, e vai abrir as portas para un afastamento de Galicia e Portugal que non vai ter retorno.

Aínda así, a pegada do fugaz reinado de don García seguiu estando presente en boa parte do mandato de Afonso VI. Este tivo que enfrontarse con varias revoltas de parte da nobreza galega que, aínda que non están ben aclaradas, poderían estar en relación co desexo de liberar a don García e de volver ao marco político por el inaugurado. Tamén segue estando viva unha noción territorial de Galicia que coincide coa vella *Gallaecia*. Así, cando no ano 1090 Afonso VI lle concede ao seu xenro, Raimundo de Borgoña, o condado de Galicia, vemos que, en realidade, se está manexando o mesmo marco territorial do reino de don García. Ben é certo que, só cinco anos despois, o propio rei divide este condado para entregarlle o condado de Portugal a outro xenro, tamén borgoñón, neste caso Henrique, o pai do futuro primeiro rei de Portugal, Afonso Henriques (Portela 2001).

2. Na primeira metade do século XII o peso político de Galicia no reino castelán-leonés é evidente. O turbulento reinado de dona Urraca é un deses momentos en que varios dos protagonistas principais dos feitos son galegos (Martín 2005). Ademais da figura senlleira de Xelmírez (Pallares / Portela 2003), o papel desenvolvido polos Traba, sinaladamente por Pedro Froilaz, foi capital. Lémbrese que este tivo a responsabilidade de educar o futuro Afonso VII, e que foi o seu principal valedor político. A simbólica coroación do infante como rei de Galicia, promovida polo Traba, pode entenderse como unha lembranza do desaparecido reino e como unha advertencia cara á raíña nestes anos cheos de liortas e violencias.

Malia a súa forte vinculación con Galicia, as ambicións de Afonso VII como rei ían moito máis aló da realidade deste país. A reedición da noción de

imperium e o intento, basicamente frustrado, de relanzar a reconquista son algunhas probas do que acabo de dicir.

Amáis disto, no reinado de Afonso VII produciuse un feito de especial importancia na historia de Galicia. No ano 1128, o seu curmán Afonso Henriques faise co control do condado de Portugal despois de afastar do poder a súa nai dona Tareixa. Todos os historiadores, por exemplo José Mattoso (Mattoso 1988), coinciden en sinalar que, dende ese intre, o proxecto político de Afonso Henriques tiña un obxectivo fundamental: acadar a independencia de Portugal. En 1139 proclámase rei, situación que é recoñecida, aínda que con algunhas limitacións de natureza vasalática, polo propio Afonso VII. Portugal consegue a súa total independencia en 1179, rachando coas ataduras que formalmente aínda tiña con León e recibindo os parabéns da Santa Sé.

Non podemos avaliar neste traballo o que este proceso supuxo na historia de Galicia. Unha vella comunidade territorial esgazárase, para sempre, en dúas realidades políticas diferentes. É certo que as relacións entre ambas as dúas partes seguiron sendo fortes. A nobreza galega vai ter un notable peso na política portuguesa, as institucións eclesiásticas seguen a ter presenza patrimonial e relacións de dependencia, por enriba das fronteiras, e as relacións económicas e humanas entre as dúas partes da vella Gallaecia seguen a ser moi fortes (Andrade 2002b). Sendo todo isto certo, non o é menos que agora existe unha fronteira, da natureza ou intensidade que for (Barros 1994), e unhas tensións territoriais polos espazos fronteirizos que non rematarán en séculos.

A independencia de Portugal contribuíu á marxinalidade territorial de Galicia. Esta comezara coa conquista de Toledo no ano 1085, e ten na aparición do reino luso o seu segundo chanzo nun proceso que, como logo diremos, remata cara á metade do século XIII.

3. Afonso VII, de xeito parecido pero con fundamentos distintos ao que fixera previamente Fernando I, decide que, tras a súa morte, producida no ano 1157, o seu reino quedara dividido en dous: León e Castela.

Nos case tres cuartos de século que se mantén esta división, o protagonismo político de Galicia e dos galegos no reino leonés é evidente. Galicia é o territorio máis extenso de todos os que integran esta monarquía e probablemente o máis poboado, a súa nobreza é peza vital para os reis que, incluso, deciden ser soterrados na Catedral de Santiago, no coñecido como Panteón Real.

4. Todo isto vai cambiar coa definitiva reunificación de León e Castela, feito que tivo lugar no ano 1230 da man de Fernando III. Este monarca foi o impulsor dunha ofensiva militar contra al-Andalus que vai engrandecer, de xeito substancial, os territorios do reino de Castela. O control do val do Gua-

dalquivir e a toma de cidades moito máis importantes das que tiña o reino ata aquela, como Córdoba ou Sevilla, produciu cambios fundamentais nos perfís da coroa de Castela.

Galicia perdeu boa parte do pulo social e político no contexto peninsular. Esa perda de importancia foi moito máis fonda que a que ocorrera en tempos anteriores. Os reis pareceron desinteresarse polos asuntos galegos, e a nobreza do país, cada vez máis vinculada aos destinos da propia coroa, métese de cheo no proxecto reconquistador e repoboador dos espazos recentemente conquistados.

Esta actitude, xa clara no caso de Fernando III, chegou á súa máxima expresión con Afonso X. Caso curioso se temos en conta as relacións do rei Sabio coa cultura e lingua galegas, o que non foi impedimento para que o monarca mantivera unha política de claro distanciamento, incluso físico, de Galicia (Jiménez 1985), cando non de forte enfrontamento con varias das instancias de poder máis representativas da Galicia dese século, tal é o caso das súas liortas co arcebispo de Compostela e a súa propia distancia persoal con todo o fenómeno xacobeo ou co bispo de Ourense.

Quedarían moitos procesos e feitos por tratar para reflectir a realidade histórica de Galicia nestes séculos centrais da Idade Media. Sirvan estas páxinas, só a xeito de introdución, ao coñecemento dun período fundamental na historia de Galicia.